

FORTYFIKACJE NA DAWNYCH MAPACH

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Komitet redakcyjny
Beata Konopska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
Dorota Kozłowska (Instytut Historii Nauki PAN)
Radosław Skrycki (Uniwersytet Szczeciński)

Redaktor naukowy
Radosław Skrycki

Recenzentka
dr hab. Beata Konopska, prof. UMCS

Opracowanie redakcyjne, korekta
Michał Gierke

Skład i łamanie
Renata Sarna

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.pl

© by: IHN PAN & Authors

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-965210-9-5

Warszawa 2024

SPIS TREŚCI

<i>Bogusław Dybaś</i> Relacja między fortyfikacjami i ich kartograficznymi przedstawieniami na przykładzie nowożytnych planów Torunia	5
<i>Anna Pastorek</i> Dunkierka i Fort Mardijk w latach czterdziestych XVII wieku na mapach ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie	33
<i>Radosław Skrycki</i> Twierdza jako atrybut aspiracji kolonialnych. Przykład Brandenburgii-Prus 1680–1721	55
<i>Robert Klimek</i> Mapy Józefa Naronowicza-Narońskiego jako źródło do poznania lokalizacji zaginionych strażnic krzyżackich	71
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i> Forteca w Zbąszyniu jako część historycznego krajobrazu kulturowego	93
<i>Jakub Kuma, Zdzisław Noga, Jakub Zygański</i> Powstanie, rozwój, dekompozycja i renesans Twierdzy Zamość w cyfrowej odsłonie Atlasu historycznego miast polskich	129
<i>Lucyna Szaniawska</i> Szerokie pole działania inżynierów wojskowych w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem opracowania map	165
<i>Alliaksei Adamowich</i> Mapa radziwiłłowska jako źródło dla prezentacji terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy Willema Blaeu'a (1608)	189
<i>Mikołaj Volkau</i> Wizerunki miejscowości na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku	213
<i>Ilya Andreyeu</i> Ślad augsburski mapy ściennej Wielkiego Księstwa Litewskiego	227

CONTENTS

<i>Bogusław Dybaś</i> The relationship between fortifications and their cartographic representations on the example of early modern plans of Toruń	5
<i>Anna Pastorek</i> Dunkirk and Fort-Mardyck in the 1640s on maps from the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam	33
<i>Radosław Skrycki</i> The Fortress as an Attribute of Colonial Aspirations: The Example of Brandenburg-Prussia 1680–1721	55
<i>Robert Klimek</i> Józef Naronowicz-Naroński's maps as a source of knowledge location of the lost Teutonic watchtowers	71
<i>Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk</i> Zbąszyń Fortress as a part of the historical cultural landscape	93
<i>Jakub Kuma, Zdzisław Noga, Jakub Zygański</i> The origin, development, decomposition and renaissance of the Zamość Fortress as presented in the digital version of the Polish Historical Towns Atlas	129
<i>Lucyna Szaniawska</i> The wide field of activity of military engineers in the 17 th century, with particular emphasis on the development of maps	165
<i>Alliaksei Adamowich</i> The „Radziwiłł” map as a source for the presentation of the territory of the Grand Duchy of Lithuania on Willem Blaeu's map of Europe (1608)	189
<i>Mikołaj Volkau</i> Settlement icons on the map of the Grand Duchy of Lithuania of 1613	213
<i>Ilya Andreyeu</i> The Augsburg trace of the wall map of the Grand Duchy of Lithuania	227

Wizerunki miejscowości na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku

Mikoła Volkau

Europejski Uniwersytet Humanistyczny w Wilnie

ORCID ID: 0000-0003-1840-4145

mikola.volkau@gmail.com

Zarys treści: Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku, znana jako „radziwiłłowska”, jest wybitnym dziełem kartografii, które ze względu na obfitą treść ma wielki potencjał poznawczy. Znajdujące się na niej wizerunki wielu miejscowości wykazują sporo cech prawdopodobieństwa. Niektóre z miast i miasteczek były z pewnością osobiście zwiedzane przez autorów mapy, lecz w większości wizerunki te tworzone prawdopodobnie na podstawie opisów dostarczanych twórcom mapy wraz z informacjami o ich lokalizacji geograficznej. Panoramy, które da się dokładnie rozpoznać, są ujęte od południa, a miejscowości z reguły dobrze skorelowane z obiektami wodnymi. Oryginalnych detali architektonicznych jest niewiele, a w większości mamy zestawy pewnych typowych elementów (wież, murów obronnych, wałów ziemnych, wzgórz, domów oraz mostów), za pomocą których próbowano stworzyć widoki poszczególnych miejscowości.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, mapy, miasta, zamki

Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku, znana też w literaturze jako radziwiłłowska, jest wybitnym dziełem kartografii. Wielu historyków i kartografów, głównie polskich i litewskich, zwracało na nią uwagę¹. Ze względu na obfitą treść tej mapy jej potencjał poznawczy nadal jest jednak wielki. Celem tego artykułu będzie omówienie wiarygodności obrazów osiedli, które nie wyglądają jak typologizowane wizerunki, lecz mają charakter malowniczych sylwetek, kojarzących się w poszczególnych przypadkach z prawdziwymi panoramami. Potwierdza to legenda do mapy, na której widać, że dla odróżnienia typów obiektów wykorzystano nie same wizerunki, lecz specjalne oznaczenia. Powstaje zatem pytanie, czemu służą same sylwetki miast i miasteczek – czy są one wymyślone, czy mają unikalne cechy i odwzorowują rzeczywistą architekturę. Kwestia ta wciąż pozostaje na marginesie badań naukowych.

¹ Bibliografia została ostatnio omówiona przez Alnę Braziūnienė – zob. A. Braziūnienė, *LDK 1613 m. žemėlapis laidos: istoriografinis aspektas*, „Knygotyra”, 2019, t. 72, s. 62–89.

Na wizerunki zamków na mapie z 1613 roku jako źródło historyczne zwrócił uwagę, jako jeden z pierwszych, Henryk Merczyng w okresie międzywojennym. Uznał on za miniaturowe panoramy oznaczenia przedstawiające Kijów, Kraków, Lwów, Nieśwież i Wilno². Marian Morelowski jako odpowiadające rzeczywistości wymienił wizerunki zamków w Brasławiu, Drui, Dryświatach, Dziśnie, Gieranonach, Ikaźni, Miadziole oraz Trokach³. Po drugiej wojnie światowej Jokimas Petrusis dodał do tej listy Kokenhausen, Nieśwież i Troki⁴, a Stanisław Alexandrowicz – Lwów i Krzemieniec. Według tego ostatniego autora szczególnie dobrze przedstawiony został Nieśwież, który był siedzibą Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła zwanego Sierotką – mecenasa, którego staraniem mapa została przygotowana. Wart uwagi jest wniosek S. Alexandrowicza oraz sformułowanie przez niego głównej metody dalszych badań nad tym zagadnieniem: „Stąd stanowi mapa jak gdyby jeszcze nieprzebadaną kolekcję miniaturowych widoczków dziesiątków miejscowości. Ich wierność możemy w wielu wypadkach skontrolować na podstawie istniejących do dziś resztek budowli, czasem zresztą zachowanych bez większych zmian”⁵. Oprócz konstatacji podobieństwa poszczególnych miast dość powszechna jest sceptyczna ocena wiarygodności większości wizerunków⁶. Jednocześnie – jako unikatowe obrazy – często są one wykorzystywane w literaturze naukowej i popularnonaukowej do przedstawienia poszczególnych osad i zamków.

Aby zrozumieć charakter wizerunków na mapie z 1613 roku, trzeba wziąć pod uwagę wiele okoliczności. Prace nad pierwotną mapą – prawdopodobnie już w 1596 roku na zlecenie Sierotki – prowadził Tomasz Makowski. Wiadomo, że niektóre miejscowości zwiedził on osobiście, zwłaszcza Kijów⁷. Będąc artystą, Makowski mógł zatem na miejscu wykonywać niektóre widoki. Informację o zebraniu informacji z całego terytorium księstwa znajdujemy w tekście dołączonym do mapy⁸. Liczba miejscowości specjalnie zbadanych przy przygotowaniu

² H. Merczyng, *Mapa Litwy z r. 1613 ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym i kartograficznym*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział Nauk Matematycznych i Przyrodniczych”, 1913, R. 6, z. 6, s. 424. Za nim miasta te wymienił J. Andrius, *1613 m. Lietuvos žemėlapis*, „Karo Archyvas”, 1937, t. 8, s. 46.

³ M. Morelowski, *Zarysy sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1939, s. 55–56, 226, 241, 262–263, 267–268.

⁴ J. Petrusis, *Kai kurie geografiniai elementai 1613 m.*, „Magni Ducatus Lithuaniae Žemėlapyje – Geodezijos Darbai”, 1965, t. 3, s. 107.

⁵ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 108.

⁶ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 50; J. Luczyński, *Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej na podstawie siatki zniekształceń*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 2001, t. 33, nr 4, s. 367.

⁷ H. Merczyng, *Mapa*, s. 418; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616). Wojewoda wileński*, Warszawa 2000, 210–211.

⁸ J. Jakubowski, *Tomasz Makowski szycharz i kartograf nieświecki (przyczynek do dziejów sztuki i nauki na Litwie)*, Warszawa 1923, s. 18.

mapy nie jest jednak pewna, a o znaczącej części osad informację dostarcza-
no zapewne drogą opisów wraz z informacją o odległościach pomiędzy nimi⁹.
W 1599 roku pierwotny wariant mapy był już ukończony¹⁰, jednak dotychczas
nie został on odnaleziony. W 1613 roku w Amsterdamie ukazała się mapa, wyko-
nana przez Hessela Gerritsza¹¹, którą później wielokrotnie publikowano w wer-
sji atlasowej. Jest ona jednak wtórna – rodzi się więc pytanie, w jakim stopniu
jest ona zgodna z pierwowzorem. W literaturze przedmiotu od dawna istnieje
hipoteza, że holenderskie wydanie zostało zmniejszone¹². Ostatnio na podstawie
badań mapy ściennej Europy Willema Blaeu'a z 1608 roku, dla której źródłem
informacji była pierwotna mapa wykonana na zlecenie Sierotki, Aliaksej Ada-
movitch stwierdził, że obejmowała ona też ziemie położone dalej na południe
niż te przedstawione w wydaniu z 1613 roku¹³. Powstaje więc kolejne pytanie:
na ile dokładnie H. Gerritsz przerysował wizerunki miejscowości z pierwotnej
mapy i czy zmienił je przy pomniejszeniu całej mapy. Pojawia się tu też drugie
przypuszczenie: oprócz ogólnej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Holen-
der wykonał osobną mapę dolnego biegu Dniepru, na której wizerunki miej-
scowości opracowano bardziej szczegółowo. Z ustaleń A. Adamovitcha wynika,
że mogła ona być częścią większej, pierwotnej mapy Makowskiego, na której
mogły znajdować się bardziej szczegółowo opracowane sylwetki miejscowości.
Przypuszczenie to jednak trudno zweryfikować. Wygląda na to, że Holender
starał się dokładnie przenieść treść graficzną z oryginału. Przynajmniej wize-
runki miejscowości są pierwotne wobec napisów pod nimi, w których pisowni
pojawia się wiele błędów, a w niektórych przypadkach w ogóle ich brakuje lub
są błędnie umieszczone. Wynika z tego, że pierwotnie przygotowano sylwetki
miejscowości, które musiały być bardziej wiarygodne i zbliżone do rzeczywi-
stości. Ten fakt dostrzeżemy też niżej na poszczególnych przykładach. Należy
wziąć jednak również pod uwagę ewentualne błędy kopisty w konkretnych
przypadkach.

Według obliczeń Michaiła Spirydonowa na mapie wykonanej przez H. Ger-
ritsza w 1613 roku znajduje się 1039 miejscowości¹⁴. Wizerunki większości z nich

⁹ J. Łuczyński, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 r. w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski historyczne”, 2013, t. 78, z. 1, s. 90.

¹⁰ S. Alexandrowicz, *Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1968, nr 3, s. 539–545; tenże, *Kartografia*, s. 76.

¹¹ A. Adamovitch, *O doprecyzowaniu datowania „Radziwiłłowskiej” mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613*, w: *Mapa a tekst*, red. K. Łopatecki, Warszawa 2022 (Z Dziejów Kartografii, 24), s. 149–174.

¹² M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 7, Kraków 1845, s. 555; J. Jakubowski, *Tomasz Makowski*, s. 298–299; S. Alexandrowicz, *Pierwsze zaginione wydanie*, s. 543.

¹³ Referat pt. „Mapa »radziwiłłowska« jako źródło dla prezentacji terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy Willema Blaeu'a (1608)” został przedstawiony na XXXIV Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii „Fortyfikacje na dawnych mapach” (Toruń, 13–15 października 2022 roku). W tym miejscu też pragnę podziękować Aliaksejowi Adamovitchowi za cenne konsultacje oraz za udostępnienie kopii radziwiłłowskiej mapy z własnego zbioru dla przygotowania tego artykułu.

¹⁴ М. Спірыдонаў, *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.*, „Гістарычны Альманах”, 2003, t. 8, s. 4–5.

są dość proste, a możliwości ich weryfikacji – przy uwzględnieniu ich ówczesnej architektury – znikome. Niemniej w wielu przypadkach mamy dość wyraziste sylwetki, co pozwala na ich porównanie ze stanem faktycznym wybranych obiektów. Najbardziej wyrazistym przykładem, który pokazuje główne reguły konstruowania wizerunków miejscowości, jest Nieśwież – centrum ordynacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Najpierw zwróć uwagę, że wizerunek miasta na mapie nie jest podobny do panoramy stworzonej przez T. Makowskiego

Ryc. 1. Nieśwież

około 1600 roku. W tym samym czasie artysta wykonał też widoki Birż, Grodna, Kowna, Klecka, Ołyki, Trok i Wilna¹⁵. Z widoków tych tylko panorama Grodna, datowana dokładnie na 1600 rok¹⁶, a więc wszystkie pozostałe wykonano nieco później. Mogłoby to tłumaczyć, że wśród tych miejscowości nie mamy żadnego przypadku podobieństwa pomiędzy rycinami a mapą. Brakuje jednak też skojarzeń wizerunków miejscowości z mapą Stanisława Pacholowieckiego¹⁷, która, jak uważają badacze, była wykorzystywana przy przygotowaniu mapy radziwiłłowskiej¹⁸. Oznacza to, że sylwetki miast i miasteczek wykonywano dla niej specjalnie, a nie na podstawie widoków stworzonych wcześniej – w różnych warunkach i przez różnych twórców.

Na przykładzie Nieświeża wyraźnie widać, że wizerunki miejscowości pokazywano z południowej strony oraz starannie dostosowywano do hydrografii.

¹⁵ Zob.: P. Reklaitis, *Die Stadtansichten Alt-Litauens in der Graphik des 16. bis 19. Jahrhunderts: Vilnius, Gardinas, Kaunas, Trakai, Lüneburg* 1972, s. 20–28, 43–47, 49–50.

¹⁶ *Civitatis Grodnae vera erec[t]a delinat[i]o facta Anno 1600*. Miejsce oryginału nieznane. Reprodukcja ryciny znajduje się w Instytucie Sztuki PAN (nr neg. 75590).

¹⁷ Mapa została omówiona przez grono badaczy w specjalnym zeszycie czasopisma „Terminus” (2017, t. 19, z. 1). Oprócz niej był także przygotowany plan oblężenia Połocka oraz wizerunki sześciu moskiewskich twierdzy (Koziany, Krasne, Sitno, Sokół, Susza, Turowla), które też nie były wykorzystane przy stworzeniu mapy „radziwiłłowskiej”. Zob. M.A. Коркунов, *Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 году, и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей*, Санкт-Петербург 1837.

¹⁸ S. Alexandrowicz, *Kartografia*, s. 96–97.

J. Petrusis i S. Alexandrowicz zaznaczyli, że na mapie widać zamek, miasto oraz przedmieście za rzeką Uszą¹⁹. Należy dodać, że pomiędzy zamkiem a miastem został wyraźnie zaznaczony wielki sztuczny staw na wspomnianej rzece. Ujednolicenie widoków miejscowości przez pokazanie ich z południa wskazuje na dążenie do stworzenia panoramy całego regionu, który odbiorca ogląda od dołu mapy, czyli z południa.

W poprzednich badaniach sporo miejsca poświęcono hydrografii, która na mapie została przedstawiona bardzo starannie²⁰. Często miasta oraz miasteczka powstawały przy przeprawach przez rzeki i rozrastały się po obydwu brzegach, co widać na mapie w wielu przypadkach. Przytoczę tu jedynie kilka z nich. Wilno prawdopodobnie zostało przedstawione od południa, a część miasta, znaną jako Zarzecze, widzimy za rzeczką Wilnią. Zamek w Dawidgródku, otoczony rzeką Horynią oraz fosą, za którą znajduje się miasto. Dzisiaj wznosi się pośrodku Dźwiny, co zgadza się z rzeczywistością, gdyż warownia rzeczywiście powstała na wyspie na rzece. Są na mapie też błędy. Na przykład zamek

Ryc. 2. Dawidgródek

w Druwi został mylnie zaznaczony na północnym brzegu Dźwiny. W wielu przypadkach na pierwszy rzut oka mylna lokalizacja okazuje się wskazywać na zmiany. W Orszy zamek ukazano nad Dnieprem, a miasto – za rzeką Orszycą. Prawdopodobnie później – w XVII–XVIII wieku – większość miejskiej zabudowy przeniesiono w międzyrzecze Dniepru i Orszycy. Borysów przedstawiono na prawym brzegu rzeki Berezyny, chociaż obecnie miasto to znajduje się na lewym brzegu. Powodem jest prawdopodobnie zmiana koryta rzeki. Jeszcze na planie z połowy XVII wieku Berezynę zaznaczono na północny wschód od zamku²¹.

¹⁹ J. Petrusis, *Kai kurie*, s. 107. S. Alexandrowicz, *Kartografia*, s. 108.

²⁰ V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis: jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje: disertacija geografijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*, Vilnius 2004, s. 84–90; S. Alexandrowicz, *Kartografia*, s. 115–116.

²¹ „Абрысы розныя”. *Малюнкi і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла*, уклад. М.А. Волкаў, Мінск 2020, s. 32–34, rys. 3.1.25.

Niemniej samo miasto znajdowało się na lewym brzegu, więc na mapie powstał błąd. Reasumując zagadnienie hydrografii: w każdym przypadku niezbędna jest krytyczna ocena zależności zachodzących między usytuowaniem miejscowości oraz rzek, jezior lub stawów.

Poważnym problemem jest interpretacja elementów architektonicznych na wizerunkach miejscowości, co możemy zobaczyć już na przykładzie Nieświeża. S. Alexandrowicz rozróżnia na jego sylwetce mury miejskie, kopułę kościoła farnego oraz wieżę ratusza²². Ze stwierdzeniem o obecności kopuły oraz murów wokół miasta raczej nie da się zgodzić, ale obecność dwóch wież w zamku oraz trzeciej nad ratuszem zgadza się z rzeczywistością. W tym przypadku, jak mi się wydaje, należy jednak mówić o wprowadzeniu pewnych symboli niż o dążeniu do precyzyjnego odzwierciedlenia elementów architektonicznych. O niezbędności tworzenia umownych znaków, z których konstruowano wizerunki miejscowości, pisali wcześniej Václav Chomskis i Jovita Bružienė²³. Dalej przedstawię swoje rozumienie systemu tych znaków. Można je zbadać, porównując wizerunki miejscowości z rzeczywistym stanem rzeczy. Ale przed tym należy poczynić kilka uwag. Po pierwsze, w wielu przypadkach da się udowodnić obecność na mapie realnych obiektów architektonicznych, więc granicę pomiędzy symbolicznym przedstawieniem a realnymi obiektami nie zawsze można dokładnie uchwycić. Po drugie, nie możemy z pewnością ustalić charakteru zmian dokonanych przez H. Gerritsza w 1613 roku w porównaniu do pierwotnej mapy. Dla tego można dopuszczać pewne uproszczenia oraz błędy. Po trzecie, z pewnością przedstawienia znaczącej części mniejszych miast i miasteczek powstały w oparciu o pisemne opisy, więc system znaków pozwalał ujednoczyć wizerunki miejscowości. W konsekwencji stworzenie listy obiektów dokładnie ukazanych na mapie staje się bardzo skomplikowane – w sylwetce każdego mniejszego miasteczka możemy wszak dopuścić obecność pewnych odpowiadających rzeczywistości treści. W ramach niniejszego artykułu zdecydowałem się zatem omówić główne reguły i znaki, za pomocą których sporządzano wizerunki miejscowości oraz wskazać najbardziej wyraziste przykłady.

Bardzo wiernie oddano sylwetki Lwowa, Królewca i Rygi, co możemy sprawdzić, porównując je z widokami tych miast z atlasów Georga Brauna i Fransa Hogenberga. Na mapie z 1613 roku Lwów widzimy dokładnie od południowej strony, na co wskazują górujący nad miastem z prawej strony tzw. Wysoki Zamek. Architektura zamku, mury miejskie z basztami oraz kopuły na wieżach wewnątrz miasta prawdopodobnie zostały wykonane w oparciu o realny widok miasta. Na panoramie Brauna i Hogenberga, którą opublikowano w latach 1617–1618, szczególnie widoczne jest podobieństwo Wysokiego Zamku,

²² S. Alexandrowicz, *Kartografia*, s. 108.

²³ V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos*, s. 106; J. Bružienė, *Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis analizė*, Vilnius 2013, s. 48–50.

który, jednak, pokazany został z lewej strony, więc cała panorama została ujęta z innego kierunku. Widoki Królewca i Rygi ukazały się w 1581 roku. Królewiec był najważniejszym miastem handlowym dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, więc jego wizerunek na mapie jest bardzo rozbudowany: od południowej strony widzimy najpierw obwiedzioną murem z pięciu basztami Knipawę, a za Pregołą – obwarowane miasto. Na mniejsze znaczenie Rygi dla księstwa, przynajmniej w oczach fundatora mapy Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, wskazuje jej bardziej uproszczony wizerunek, który, jednak, ma ciekawy detal – kopułę nad katedrą. Elementu tego nie ma jeszcze na panoramie Brauna i Hogenberga,

Ryc. 3. Lwów

Ryc. 4. Królewiec

lecz pojawia się on na widokach miasta z XVII wieku. Możemy zatem zobaczyć dążenie twórców mapy do przekazywania pewnych indywidualnych cech miast. W związku z tymi dwoma przykładami warto zwrócić też uwagę na Gdańsk – największe miasto Rzeczypospolitej. Jego sylwetka jest dość obszerna, lecz pozbawiona cech indywidualnych, co wskazuje, że twórcy mapy przyłożyli do niego mniejszą wagę.

Z powyższych przykładów widać, że indywidualne cechy przekazywano najczęściej przez formy oraz zwieńczenia wież. W związku z tym chcę przytoczyć jeszcze kilka przykładów. Duże znaczenie dla Radziwiłłów miał Miadzioł, ponieważ w 1518 roku Mikołaj Radziwiłł II otrzymał tytuł księcia na Goniądzu i Miadziole. Wtedy na wyspie jeziora Miastro powstał zamek z olbrzymią murowaną wieżą²⁴, która wyraźnie została zaznaczona na mapie. Być może miała ona symbolicznie znaczenie jako pewna aluzja do książęcej godności. Innym ciekawym przykładem jest pobliska Ikażń. W początku XVI wieku został tam wzniesiony przez Iwana Sapiechę murowany zameczek, który do początku XVII wieku był gniazdem różańsko-czerejskiej gałęzi tego rodu. Na wizerunku widzimy wysoki gmach bez dachu, czyli zaniedbaną rezydencją.

²⁴ M.A. Волкаў, M.A. Плавінскі, *Мядзельскі замак у святле пісьмовых і археалагічных крыніц*, „Архіварыус”, 2015, t. 13, s. 76, 80, 86.

Według badań wykopaliskowych M. Tkaczowa taki gmach naprawdę istniał²⁵. A z listów Lwa Sapiehy wynika, że po 1592 roku prowadził on poważne prace remontowe w tej rezydencji²⁶, co też wskazuje na jej zaniedbanie we wcześniejszych czasach. Zaznaczenie rozwalonego gmachu na wizerunku Ikażni można

Ryc. 5. Miadzioł

poczytywać jako rodzaj kpiny wymierzonej przez Sierotkę w jednego ze swoich głównych konkurentów na scenie politycznej Wielkiego Księstwa. Szukając pewnych skojarzeń z mecenasem, który zainicjował stworzenie mapy, należy zaznaczyć, że jednak nie wszystkie jego znaczące rezydencje zostały przedstawione w wyjątkowy sposób. Na przykład Mir i Szydłowiec, w których Sierotka miał okazałe murowane zamki, nie zostały specjalnie wyróżnione. W tym miejscu warto też przytoczyć przykłady ważniejszych rezydencji birżańskiej gałęzi Radziwiłłów – Birże i Kiejdany, które na mapie ukazano jak dość duże miasta, lecz bez indywidualnych cech²⁷. Nieco lepiej została zaznaczona rezydencja w Ołyce, na której utworzono ordynację dla brata Sierotki – Stanisława Radziwiłła. Widzimy ją od południa: nad stawem góruje zamek po prawej stronie, a miasto po lewej.

Wracając do tematu wież, zaznaczę, że unikatowych wizerunków tego rodzaju budowli jest niewiele, a w większości wypadków występują one jako sygnatury, które kojarzą się z zamkami lub miastami. Dokładnie widać to na przykładzie Nieświeża: jedna wieża ze stożkowatym zwieńczeniem stoi na zamku, druga – w mieście. Pięknym przykładem są Troki, gdzie na wyspie widzimy zamek z wieżą (*Arx minor*), a za mostem – miasto również z wieżą. Cała kompozycja została ujęta od południa. Szczególna uwaga, którą twórcy mapy

²⁵ М.А. Ткачоў, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст.*, Мінск 1978, s. 72–74.

²⁶ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, ф. 103, оп. 1, спр. 880, арк. 79, 160, 228, 395, 454, 458.

²⁷ Na małe zainteresowanie Birżami zwrócili też uwagę litewscy badacze – zob.: J. Andrius, *1613 m. Lietuvos*, s. 93.

poświęcili Trokom, wynikała z tego, że były one główną rezydencją Witolda, którego pamięć została odnotowana na mapie też w innych miejscach²⁸. Problemem jest jednak to, że w sylwetkach miejscowości na mapie widzimy wieże różnego kształtu, których nie da się dokładnie powiązać z konkretnymi cechami miejscowości, na przykład obecnością prawa magdeburskiego.

W licznych przypadkach widzimy zamki z dwoma lub trzema wieżami, co moim zdaniem należy interpretować raczej jako sposób ukazania większego znaczenia militarnego danych warowni. Z pewnością dotyczy się to Braślawia, Dżisny, Mohylewa, Orszy i Wieliza. Decydująca była jednak nie tylko liczba wież, ale też

Ryc. 6. Braślaw, Ikaźń

rozmiar sylwetki. Na przykład zameczek w Mieszekowskim Horodku nie posiadał znacznego potencjału militarnego, lecz na mapie został oznaczony trzema małymi wieżyczkami. Oddzielnie należy wspomnieć o Gieranonach, które przedstawiono jako warownię o trzech wieżach stojących na wzgórzu. Jeszcze M. Morelowski liczył, że ten wizerunek ukazuje realistyczny obraz tego obiektu; na nim też opierają się rekonstrukcje²⁹. W przypadku wielkich miast, takich jak Wilno, widok może się składać z wielu wież, których jednak nie da się z pewnością połączyć z konkretnymi obiektami. Dość oryginalna jest „wielowieżowa” sylwetka Słucka. Prawdopodobnie w centrum trzema smukłymi wieżami został zaznaczony zamek, z lewej strony od niego – prawosławny klasztor Św. Trójcy, z prawej strony, za rzeką Słucz – tzw. Nowe Miasto. Na Słuck zwrócono szczególną uwagę, jak mi się wydaje, z powodu pewnych koligacji Sierotki z Chodkiewiczami, którzy w końcu XVI wieku opiekowali się Zofią Olekowicz, małoletnią właścicielką tego ośrodka. Z tego też powodu główna rezydencja Chodkiewiczów w Myszy została również porządnie zaznaczona.

W sylwetkach wielu miast można zobaczyć mury miejskie, co wskazuje na większy potencjał militarny. Najbardziej wyraźnie tego rodzaju obwarowania

²⁸ Zob. J. Luczyński, *Przestrzeń*, s. 76, 86.

²⁹ M. Morelowski, *Zarysy*, s. 51, 56, 226; М.А. Ткачоў, *Абарончыя збудаванні*, s. 74–79.

zaznaczono wokół Białej Cerkwi, Czarnobyli, Lwowa, Krakowa, Królewca, Śniatyna, Warszawy. W sylwetkach mniejszych osiedli ten element wprowadzono jednak raczej niekonsekwentnie i często jedynie częściowo – pokazywano jak gdyby skraj ogrodzenia z jednej strony sylwetki. Niejasny jest też brak wyraźnego muru wokół Nieświeża. Być może prace nad budową miejskich fortyfikacji były jeszcze wówczas w toku.

Spośród innych elementów architektonicznych z realnymi obiektami najbardziej kojarzą się wały ziemne, chociaż ich jest niewiele. Jedną z najbardziej rozbudowanych sylwetek ma w tym względzie Kijów. Widzimy od południa miasto otoczone półokrągłym pierścieniem fortyfikacji, w którym łatwo rozpoznać tzw. wał Jarosława, czyli umocnienia miasta staroruskiego. Nad nim góruje

Ryc. 7. Kijów

zamek pokazany z pięcioma wieżami, a od strony Dniepru – Podół. W 1605 roku drewniany zamek kijowski spłonął, a później odbudowano go w zredukowanej formie³⁰. Wał ziemny, który pochodzi z czasów staroruskich został zaznaczony też w pobliskim Perejasławie. Najbardziej potężną warownią na północnej granicy księstwa był Połock, którego obraz nosi pewne podobieństwo do realnego obiektu. Dwoma wieżami zaznaczono zamki górny i dolny, które mogą się kojarzyć z wielkimi wieżami, wzniesionymi przez wojska moskiewskie w latach 1563–1579. Widzimy je też u S. Pacholowieckiego³¹. Pomiedzy wieżami prawdopodobnie zaznaczony został wał ziemny, z lewej strony od zamków – miasto z wieżą. Na początku XVII wieku połockie zamki spłonęły³², a więc przestały istnieć w formie ukazanej na mapie. Wał ziemny został też wyraźnie przedstawiony na wizerunku moskiewskiej twierdzy w Zawołoczju – na temat jej

³⁰ О. Мальченко, *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.)*, Київ 2001, s. 166.

³¹ А. Коркунов, *Карта*, гус. 2.

³² М.А. Ткачев, *Белорусский феодальный город XIV–XVIII веков (структура и организация обороны)*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Гродно 1985, s. 107 (maszynopis).

umocnień twórcy mapy mieli prawdopodobnie dokładne informacje. Warownie tę w 1580 roku zdobyły wojska Stefana Batorego, aby w następnym roku przekształcić ją w ważny logistyczny punkt na drodze do Pskowa. Widzieli ją więc zapewne i żołnierze i szlachta.

Wiele zamków zostały ukazanych na wzgórzach, co odzwierciedla rzeczywisty stan rzeczy, jednak moim zdaniem należy w tym raczej widzieć nie dążenie do prawdziwego ujęcia topografii, lecz pokazanie większego potencjału militarnego. Można przytoczyć przykład Nowogródka z okazałym murywanym zamkiem na górze, który jako centrum województwa w pobliżu Nieświeża był dobrze znany twórcom mapy, lecz został on przedstawiony bez wyróżnień. Biorąc pod uwagę stan faktyczny, można z pewnością powiedzieć, że na mapie radziwiłłowskiej za pomocą wzgórz i wałów ziemnych została ukazana większość najbardziej potężnych twierdz w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego przed 1569 rokiem (Braclaw, Brasław, Czerkasy, Kijów, Krzemieniec, Mohylew, Połock, Rohaczew, Wieliz, Witebsk i inne), a nawet niektóre ważne ośrodki z terenu Królestwa Polskiego (Bar, Kamieniec, Lwów). To spostrzeżenie nie świadczy jednak o tym, że mamy przed sobą mapę wojskową, ponieważ i w tym przypadku nie widzimy konsekwencji, gdyż nie wszystkie ważne twierdze zostały oznaczone, jak na przykład Mścisław i Homiel na Białorusi, a również na wzgórzach pokazano mniejsze zamki i niektóre inne obiekty (klasztory), których znaczenie militarne było znikome.

W wizerunku Nieświeża, który na mapie jest jednym z kluczowych, na miejscu zamku wyróżnia się wielki dom z dwuspadowym dachem, który prawdopodobnie jest symbolem okazałego pałacu lub znacznej rezydencji – monarszej lub magnackiej. Widzimy podobne gmachy w Birżach, Dubinkach, Królewcu, Lublinie, Myszy, Warszawie i innych miastach. Ze względów logistycznych bardzo przydatne było zaznaczenie mostów, których jest jednak niewiele, a raczej oznaczono przeprawy na głównych rzekach, zwłaszcza w Augustowie, Brześciu, Grodnie, Słominie, Sztumie, Toruniu i Warszawie.

We wnioskach końcowych należy zaznaczyć, że wizerunki wielu miejscowości na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego, którą znamy z wydania z 1613 roku, wykazują sporo cech prawdopodobieństwa. Niektóre z miast i miasteczek były z pewnością osobiście zwiedzane przez autorów mapy, lecz w większości obrazki te tworzono prawdopodobnie na podstawie opisów, dostarczonych twórcom mapy wraz z informacją o ich lokalizacji geograficznej. Panoramy, które da się dokładnie rozpoznać, są ujęte od południa, a osady z reguły dobrze skorelowane z hydrografią. Oryginalnych detali architektonicznych jest niewiele. W większości przypadków mamy do czynienia z zestawami pewnych typowych elementów: wieże, mury obronne, wały ziemne, wzgórza, domy i mosty, które charakteryzują miejscowość. Wygląda na to, że niektóre miejscowości próbowano charakteryzować poprzez kombinację pewnych sygnatur. Weryfikacja

dokładności każdego wizerunku jest jednak dość trudna, szczególnie w przypadkach mniejszych obiektów. Niemniej mapę radziwiłłowską – z powodu wagi, jaką jej autorzy przyłożyli do przygotowania sylwetek miejscowości – należy uznać za cenne źródło ikonograficzne.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Відділ Рукописів Львівської Національної Наукової Бібліотеки України
Імені Василя Стефаника:
– ф. 103, оп. 1, спр. 880, арк. 79, 160, 228, 395, 454, 458.

Literatura

- „Абрысы розныя”. Малюнкi і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла, уклад. М.А. Волкаў, Мінск 2020.
- Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Adamovitch A., *O doprecyzowaniu datowania „Radziwiłłowskiej” mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613*, w: *Mapa a tekst*, red. K. Łopatecki, Warszawa 2022 (Z Dziejów Kartografii, 24), s. 149–174.
- Alexandrowicz S., *Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1968, nr 3, s. 539–545.
- Andrius J., *1613 m. Lietuvos žemėlapis*, „Karo Archyvas”, 1937, t. 8, s. 41–67.
- Braziūnienė A., *LDK 1613 m. žemėlapis laidos: istoriografinis aspektas*, „Knygotyra”, 2019, t. 72, s. 62–89.
- Bružienė J., *Kartografinio diskurso semiotika: 1613 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis analizė*, Vilnius 2013.
- Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Chomskis V., *1613 m. Lietuvos žemėlapis: jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje: disertacija geografijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*, Vilnius 2004.
- Jakubowski J., *Tomasz Makowski sztycharz i kartograf nieświeski (przyczynek do dziejów sztuki i nauki na Litwie)*, Warszawa 1923.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616). Wojewoda wileński*, Warszawa 2000.

- Коркунов А., *Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 году, и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей*, Санкт-Петербург 1837.
- Łuczyński J., *Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasz Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej na podstawie siatki znieskształceń*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 2001, t. 33, nr 4, s. 365–371.
- Łuczyński J., *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasz Makowskiego z 1613 r. w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski historyczne”, 2013, t. 78, z. 1, s. 73–99.
- Мальченко О., *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства (XV – середина XVII ст.)*, Київ 2001.
- Merczyng H., *Mapa Litwy z r. 1613 ks. Radziwiłła Sierotki, pod względem matematycznym i kartograficznym*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział Nauk Matematycznych i Przyrodniczych”, 1913, R. 6, z. 6, s. 416–442.
- Morelowski M., *Zarysy sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1939.
- Petrulis J., *Kai kurie geografiniai elementai 1613 m.*, „Magni Ducatus Lithuaniae Žemėlapyje – Geodezijos Darbai”, 1965, t. 3, s. 103–127.
- Rėklaitis P., *Die Stadtansichten Alt-Litauens in der Graphik des 16. bis 19. Jahrhunderts: Vilnius, Gardinas, Kaunas, Trakai, Lüneburg* 1972.
- Спірыдонаў М., *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.*, „Гістарычны Альманах”, 2003, т. 8, с. 3–55.
- Ткачев М.А., *Белорусский феодальный город XIV–XVIII веков (структура и организация обороны). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук*, Гродно 1985 (maszynopis).
- Ткачоў М.А., *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII стст.*, Мінск 1978.
- Wiszniewski M., *Historia literatury polskiej*, t. 7, Kraków 1845.
- Волкаў М.А., Плавінскі М.А., *Мядзельскі замак у святле пісьмовых і археалагічных крыніц*, „Архіварыус”, 2015, т. 13, с. 65–92.

Settlement icons on the map of the Grand Duchy of Lithuania of 1613

Mikola Volkau

Europejski Uniwersytet Humanistyczny w Wilnie

ORCID ID: 0000-0003-1840-4145

mikola.volkau@gmail.com

The „Radziwiłł's” map of the Grand Duchy of Lithuania from the 1613 is an outstanding work of cartography, which, due to its rich content, has great cognitive potential. Images of many settlements on it display a lot of attributes of probability. Some of the cities and towns were certainly personally visited by the authors of the map, but for the most part these pictures were probably created based on descriptions provided to the authors of the map along with information about their geographical location. Panoramas that can be accurately recognized are taken from the south, and housing estates are usually well attached to water facilities. There are few original architectural details, and mostly we have sets of certain typical elements (towers, defensive walls, earth embankments, hills, houses and bridges) with which an attempt was made to create an image of each settlement.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, maps, cities, castles
